

Game Over

Dit is het laatste jaarboek dat door de huidige redactie wordt samengesteld. Gedurende vijf jaar hebben we met toewijding en veel plezier aan het boek gewerkt. We zijn van mening dat het verschijnsel ‘jaarboek’ een uitermate nuttig instrument in de Nederlandse architectuur is. Het is het enige initiatief waarbij consequent wordt gepoogd een totaalbeeld van een jaar architectuurproductie te schetsen en daar enkele verstandige dingen over te zeggen. Daarmee speelt het jaarboek een belangrijke informerende en inspirerende rol voor iedereen die geïnteresseerd is in architectuur. Ook wordt het intensief geraadpleegd, zowel door particuliere als door professionele opdrachtgevers, om zich te oriënteren op de architectenmarkt. Na vijf edities menen we dat het tijd is geworden om terug te treden en plaats te maken voor een nieuwe redactie, met wellicht een andere visie.

Dat wil niet zeggen dat de redactie meent dat een jaarboekselectie een arbitraire affaire is, afhankelijk van de nukken van de toevallig aanwezige redactieleden. Wij zijn ervan overtuigd dat over een ruime meerderheid van de gekozen selectie, bij welke samenstelling van de redactie dan ook, consensus zou heersen. Het resterende deel bevat echter meer specifieke keuzes, gestuurd door particuliere opvattingen van redacteuren, of door de taakopvatting van de redactie als geheel.

Rijdend door Nederland op zoek naar de beste werken van een jaar werd ons duidelijk dat niet voorbij kon worden gegaan aan de sterk veranderende context waarbinnen architectuur wordt geproduceerd. Deze aandacht voor de maatschappelijke mutaties in Nederland in de afgelopen vier jaar wekte bij sommige lezers de indruk dat wij geen oog hadden voor de wijze waarop architecten met hun architectuur van ruimte, organisatie, techniek en esthetiek – ondanks of dankzij verdere privatisering – tot uitzonderlijke projecten kwamen. Nu in de afgelopen vier jaar het maatschappelijke veld afdoende is gedocumenteerd waarbinnen architecten opereren, is het van belang commentaren in de goede oude traditie van de architectuurkritiek te schrijven, die de projecten zelf als uitgangspunt van beschouwing nemen. Bij het kennis nemen van de projecten is het van belang te beseffen dat de kwaliteit van de Nederlandse architectuur niet alleen in de hier gepresenteerde topproductie schuilt, maar ook in de doorsnee productie die op een alledaagse en onnadrukkelijke wijze niet meer doet dan ze moet doen. Het werk in het jaarboek moet steeds worden gezien en begrepen tegen de achtergrond van die alledaagse, gewoon goede, maar soms ook onbegrijpelijk slechte en banale architectuur waarmee wij iedere dag worden geconfronteerd en die het werkelijke decor vormt waarin wij leven. Jeroen Musch heeft in zijn foto-essay in deze editie die soms bizarre alledaagse omgeving proberen te vangen.

Ondanks deze aandacht voor het heterogene karakter van de architectuurproductie meent de redactie nog steeds dat het niet alleen haar taak is stil te staan bij individuele werken, maar ook om tendensen voor het voetlicht te brengen die van betekenis kunnen zijn voor de voortgaande ontwikkeling van de architectuur (en daarmee ook – zij het in een wat trager tempo – van de alledaagse productie). Niet alleen een kwalitatieve maatstaf dus, maar ook een vinger aan de pols van de tijdgeest. Een probleem met tendensen is echter

dat het geen wetenschappelijk meetbare grootheden zijn. Ook houden ze zich niet aan kalenderjaren en hebben ze diffuse begin- en eindpunten. Onze interpretaties van de ontwikkelingen die we tijdens onze tochten door het land in de afgelopen vijf jaar signaleerden, waren daardoor noodzakelijkerwijs provisorisch en zoekend, en soms wellicht ook aan de voorbarige of juist trage kant. Met het voorgenomen afscheid kan de redactie de verleiding dan ook niet weerstaan om de tijdsspanne op te rekken en hier een poging te wagen terug te kijken op de architectuurproductie van de afgelopen vijf jaar. Wordt het beeld van de Nederlandse architectuur scherper als we een langere periode overzien? Laten we op vier vlakken de balans opmaken.

1. Het maatschappelijk welzijn

Wat heeft vijf jaar architectuur nu feitelijk bijgedragen aan het welzijn van de gemiddelde Nederlander? Het is een moeilijk te beantwoorden vraag. Natuurlijk zijn er allerlei individuen en organisaties die sinds kort in prachtige, goed ontworpen gebouwen zijn gehuisvest. Maar de algemene indruk is toch dat de aandacht vaak eerder uitging naar de individuele welvaart dan naar het collectieve welzijn. We leven tegenwoordig met gemiddeld nauwelijks twee personen in onze ruime nieuwbouwwoning, eisen daarbij minstens twee parkeerplaatsen voor de deur, maar bezuinigen op groenvoorzieningen of speelplaatsen in onze wijken. Onze individualiserende en deregulerende maatschappij heeft velen van ons individuele voorspoed gebracht, maar collectief zijn we er niet beter van geworden. Het lijkt wel of we de maatschappelijke thema's geheel vergeten zijn. Vijf jaar geleden was duurzaamheid en een zorgvuldige omgang met fossiele brandstoffen en het milieu bijvoorbeeld nog een zaak die ook architecten beroerde. Je hoort er weinig meer van tegenwoordig. Zelfs de overheid, die voor de Vinexoperatie nog duurzaamheidsdoelen stelde, lijkt dit thema momenteel op zijn beloop te laten. Het is bijzonder vreemd dat een discipline die zo op zoek is naar legitimiteit deze problematiek niet ter hand weet te nemen.

Iets dergelijks gaat ook op voor de teloorgang van de openbare ruimte. In de voorgaande architectuurnota was dit nog één van de tien zogenaamde 'Grote Projecten' en werd de ontwerper gezien als een noodzakelijke partner bij het genereren van nieuwe vormen van openbaarheid. Ook hier hebben we niet meer veel over gehoord de laatste jaren, noch van de zijde van de overheid, die voornamelijk bezig was met *damage control* ten aanzien van heersende gevoelens van onveiligheid, noch van de architecten of stedenbouwers, die kennelijk onmachtig waren om werkbare voorstellen te doen voor openbare plaatsen voor ontmoeting of dragers van een collectieve identiteit. Ook daarin ligt nog een grote uitdaging voor de vakgemeenschap.

Over grote projecten gesproken: als er één probleem voor de ruimtelijke ordening in Nederland genoemd kan worden dat dagelijks massale overlast bezorgt, dan is het wel dat van de mobiliteit. Nederland als distributieland heeft te leiden onder de enorme hoeveelheid verplaatsingen van mensen en goederen. Twee grote projecten van infrastructurele aard zijn dan ook in aanbouw: de Betuwelijn en de HSL-lijn. Met enige teleurstelling stelt de redactie vast dat zij tussen de bouwwerken die tot nu toe in dat kader zijn gerealiseerd nog geen architectonische hoogstandjes heeft kunnen ontdekken.

2. Het architectuurbeleid

Op het vlak van het overheidsbeleid ten aanzien van de architectuur culmineerde een afnemende interesse in 2004 in de voorpublicatie van de *Nota Ruimte*. Onderdeel van deze nota is een 'Actieprogramma Ruimte en Cultuur' dat zich voornamelijk lijkt bezig te houden met het behoud van cultureel erfgoed en landschappelijke waarden. Van een progressief en anticiperend architectuurbeleid is weinig over. Daarmee komt een einde aan een stimulerend beleid dat met de *Nota Ruimte voor Architectuur* in 1991 was ingezet. Dertien jaar later is het woord 'architectuur' niet alleen uit de titel verwijderd, maar ook uit de nota zelf. Onder het mom van 'vrij baan voor de economie' wordt van elke inhoudelijke visie op de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland afgezien.

Een tussenbalans van het Nederlands architectuurbeleid in het *Jaarboek 2002-2003* hoopte nog op een 'verzilvering' van de status die de architectuur onder invloed van de eerste architectuurnota's heeft kunnen opbouwen, niet door een terugtrekkende overheid en niet door een zaligverklaring van de markt, maar via een nieuwe architectuurnota. Die hoop lijkt inmiddels de grond in geslagen. Terwijl een overkoepelende visie op de ruimtelijke ordening ontbreekt, worden verantwoordelijkheden afgeschoven naar lagere overheden. Het effect is duidelijk: iedereen kan aanrommelen zoals het hem uitkomt. De voornaamste slachtoffers daarvan zullen de open ruimte en het cultuurlandschap zijn, die plaats zullen moeten gaan maken voor verdere suburbanisering. Daar komt bij dat in de cultuurnota *Meer dan de som*, eveneens uit 2004, enorm werd bezuinigd op de subsidies voor architectuurinstellingen. De BNA sprak van 'de sloop van het architectuurbeleid'. Was het Nederlands architectuurbeleid tot voor kort wereldwijd vermaard en uitgegroeid tot een heus exportproduct, nu lijkt het in enkele jaren tijd stapsgewijs te worden afgebroken.

De toekomst laat zich raden. Nederland wordt op zijn best een landschap van architectonische incidenten. Met het wegvallen van de regie over de woningbouw mist de overheid een instrument om haar stempel op de inrichting van de stad te drukken. Door voortgaande privatisering van de ruimte verandert het landschap langzaam maar zeker in een woestijn van individuele initiatieven zonder enige samenhang. Er worden steeds meer projecten gerealiseerd die zich richten op hun eigen interne wereld zonder zich te bekommeren om een idee van collectiviteit.

Op het moment dat Nederland zijn befaamde door de overheid gestuurde volkshuisvestingspraktijk bij het oud vuil zette, begon het aan een gigantisch plan voor nieuwe woningbouw: de Vinex. Officieel is de Vinexoperatie bij het uitkomen van dit jaarboek afgerond, maar er is alweer een evengroot contingent woningen voor de komende jaren aangekondigd. Intussen heeft zich een proces van voortgaande privatisering van de woningbouw ingezet waarvan de gevolgen alarmerend zijn. De productie is gekelderd, de huizenprijzen zijn de lucht in geschoten. In een paar jaar tijd is er een nieuwe woningnood gecreëerd. En wat er in het kader van de Vinex wel werd gebouwd kan op hevige kritiek rekenen, vooral vanwege monofunctionaliteit en gebrek aan duurzaamheid – zowel op architectonisch als op stedenbouwkundig vlak. Het is een

probleem dat een lange schaduw vooruitwerpt. Hoe kan de woningbouwproductie uit het slop worden gehaald? Hoe kunnen de nu gebouwde inferieure woningen en woonwijken hun functionaliteit in de toekomst behouden?

Opvallend is het toegenomen aantal woonhuizen van particuliere opdrachtgevers in dit jaarboek, vaak gesitueerd in troosteloze, buitenstedelijke gebieden. Het zijn de eerste tekenen van het streven van de overheid om vanaf dit jaar tenminste dertig procent van de woningbouwproductie door eigenbouwers te laten realiseren. Zelfs als slechts een derde van dit percentage gehaald zou worden, zou dat een metamorfose van het stedelijk landschap betekenen. Maar zover zijn we nog niet: het verwerven van betaalbare grond vormt een groot struikelblok. Voor mensen met een modaal inkomen is het uiterst lastig, zo niet onmogelijk, een eigen huis, hoe bescheiden ook, te laten bouwen. Ook de gemeentelijke regelgeving is nog niet ingericht op verscheidenheid en kleinschaligheid. En, *last but not least*: het is niet gemakkelijk een goede architect te vinden voor deze kleine, bewerkelijke opdrachten die laagrenderend zijn en ook nog eens erg arbeidsintensief. Het gevolg is dat het overgrote deel van de particuliere opdrachtgevers zal kiezen voor de gemakkelijkste weg: een cataloguswoning.

3. Architectuur

Als de architectuur een drager is van cultuur, dan zijn verschuivingen in de aard van de opgaven waarmee architecten worden geconfronteerd en in de stijl waarin wordt gebouwd belangrijke indicatoren voor wat er in een cultuur speelt. De redactie heeft zich in de afgelopen jaren nogal druk gemaakt om de dominantie van het beeld in veel recente architectuur. Architectuur heeft de media omhelsd en is opgenomen in de spektakelmaatschappij. Een huis moet tegenwoordig ‘smoel’ hebben, zo bleek uit een analyse in het *Jaarboek 2001-2002*. Niet *form follows function*, maar *form follows design*. Het is een ontwikkeling die past in een veel breder kader. Het gaat zelfs zo ver dat we ons hele leven willen vormgeven. We geloven niet meer in een perfect leven in het hiernamaals, maar geloven dat design ons leven op aarde kan vervolmaken. We gaan naar de plastisch chirurg voor een perfect vormgegeven lichaam, met DNA-manipulatie hopen we perfect vormgegeven kinderen te krijgen en ons verleden krijgt vorm in een gemusealiseerde leefomgeving.

In de architectuur gaat deze tendens gepaard met uitbundige materiaaltoepassingen. Materialen worden niet meer gebruikt vanwege hun specifieke eigenschappen, maar met als doel om het ene project te laten onderscheiden van het andere. Ze helpen de architectuur tot beeldmerk te maken. ‘Wat kun je als architect nog in een doorsnee Vindex-locatie’, zo vroegen we ons in het *Jaarboek 2001-2002* af. ‘Er is geen context om op te reageren en de plattegrond ligt grotendeels vast, wat overblijft is een expressieve gevel. Alleen daarin ligt nog speelruimte. Architectuur bedrijven in een dergelijke situatie is niet veel meer dan behangen, op z’n best spiritueel behangen.’ Die woorden werden geschreven naar aanleiding van het Hageneilandproject van MVRDV, maar waren van toepassing op veel meer werk dat werd bezocht. Een jaar later, in het *Jaarboek 2002-2003* werd hieraan toegevoegd: ‘De idee van de avant-garde om kunst met het leven te verenigen, is op een perverse manier werkelijkheid geworden’.

Dezelfde gevoelens kan men hebben naar aanleiding van de opkomst van een architectuur in retrostijl. Zelfs critici in het buitenland valt het op: het eens zo modernistische Nederland wordt langzamerhand het toonbeeld van neo-traditionalistische architectuur. Hoezo Superdutch? Buitenlandse architecten die in eigen land weinig succes boeken, worden hier met open armen ontvangen. Hun komst is te danken aan het luisterend oor van commerciële opdrachtgevers voor de woonwensen van de consument, maar ook gemeentebesturen hebben het traditionalisme ontdekt. De komende jaren zullen nog weer meer schijnbaar historisch gegroeide stadjes te zien geven, waar werkelijkheid en imitatie niet meer van elkaar te onderscheiden zijn, waar de consument een thuisgevoel moet krijgen of verleid moet worden tot kooplustig gedrag.

Parallel aan deze uitingen van designcultuur en hernieuwd traditionalisme, maar vermoedelijk als reactie erop, signaleerden we in het *Jaarboek 2003-2004* onder het motto ‘postideologische architectuur’ een aanpak waarin juist werd afgezien van uiterlijk vertoon. Dit jaar zagen we – getuige bijvoorbeeld het project van De Nijl in Osdorp – een toename van het aantal projecten waarin wordt teruggegrepen op de traditie van een autonome architectuur. Het lijkt erop dat deze richtingstrijd in de komende jaren zal verhevigen, al is het niet waarschijnlijk dat deze twee laatst gesignaleerde ontwikkelingen werkelijk een tegenwicht kunnen bieden aan de heersende maatschappelijke krachten die van de architectuur de productie van sferen, imago’s en identiteiten eisen.

4. De positie van de architect

Wat betekenden de afgelopen vijf jaar voor de positie van de architect? In het *Jaarboek 2000-2001* probeerden we de culturele positie van de Nederlandse architectuur te analyseren aan de hand van acht thema’s. Eén van die thema’s was getiteld ‘Feest!’ De stelling was dat het al jaren feest was in architectonisch Nederland, dat geoogst werd wat er in jaren van hard werken was opgebouwd, maar dat er nauwelijks sprake was van debat, dat er een collectieve roes was ontstaan waarin een kritische houding ontbrak, waardoor de aandacht voor nieuwe maatschappelijke vraagstukken verslapte. De tekst eindigde met de uitroep: ‘Het feest is voorbij, wakker worden en aan het werk!’

Achteraf gezien was het jaar 2000 inderdaad het hoogtepunt van het feest. Sindsdien is het alleen maar bergafwaarts gegaan. Althans: de omstandigheden waaronder de architect moest werken werden allengs ongunstiger, de economische recessie zette steeds meer projecten onder druk, de tendens tot deregulering onder invloed van de nieuwe populistische krachten in de politiek begon het zelfbewuste ruimtelijke overheidsbeleid uit te hollen. Met name wat betreft de woningbouwopgaven is de architect langzamerhand gereduceerd tot plaatjesmaker, nuttig voor de verkoopfolder en het passeren van Welstand, maar verder misbaar en dus maar al te vaak uitgeschakeld bij de uitwerking en controle tijdens het bouwproces. Het wordt steeds duidelijker dat de architect zijn oude positie van spil in het bouwproces kwijt is.

Kansen liggen er wel in toenemende mate in het buitenland, want de internationalisering van het werkveld van de architect zet zich steeds verder door. Opvallend is dat

buitenlandse toparchitecten vaak onder de maat presteren als ze in Nederland werkzaam zijn. Het geeft te denken. Is het de stringente regelgeving waar men niet mee uit de voeten kan? Zijn opdrachtgevers alleen maar uit op buitenlandse namen, zonder dat ze eigenlijk echt iets bijzonders willen, of zijn de budgetten gewoonweg te klein? Hoe dan ook, de voortgaande internationalisering biedt intussen wel kansen voor de Nederlandse architect, die in toenemende mate in trek blijkt te zijn in het buitenland en daar regelmatig aan interessantere opgaven kan werken dan in eigen land. Waar er voorheen een overschot was van buitenlandse architecten die in Nederland werkzaam waren, laat de 'architectuurhandelsbalans' nu voor het eerst een gezond evenwicht zien. Er worden niet alleen meer leuke prijsvragen gewonnen in buitenland, er wordt ook daadwerkelijk in aanzienlijke aantallen gebouwd.

Quit or New game?

De algemene teneur van deze terugblik stemt niet vrolijk. Natuurlijk, de Nederlandse architectuur is nog steeds internationaal van hoog niveau. Het gemiddelde peil is heel acceptabel, de topproductie is buitengewoon interessant. Maar de afbraak van het systeem dat tot die situatie heeft geleid is ingezet – dat is een onontkoombare conclusie. Toch kan crisis louterend werken. De vorige grote crisis in de Nederlandse architectuur (in ieder geval qua werkgelegenheid) dateert van de eerste helft van de jaren tachtig. Dat is ook precies de periode waarin een nieuwe generatie opbloeide en er talloze flankerende initiatieven ontstonden. Crisis geeft ruimte en tijd om nieuwe initiatieven te ontwikkelen en innovaties te onderzoeken; hoogconjunctuur maakt lui. Als het spel van de feestelijke en overrompelende Nederlandse architectuur is uitgespeeld wil dat nog niet zeggen dat er geen nieuw spel kan beginnen.

Als de positie van de architect onder druk staat draagt dat wellicht ook nieuwe kansen in zich. De toegenomen snelheid en complexiteit van het bouwproces biedt wellicht mogelijkheden voor de architect als procesmanager. Het aangaan van grensoverschrijdende allianties met andere culturele sectoren of aangrenzende vakgebieden en wetenschappen kan bovendien een nieuw soort deskundigheid opleveren die kan worden ingezet in allerlei niches die zijn ontstaan. De architect van de toekomst zou wel eens een deskundige voor niet-standaard oplossingen kunnen worden, bijvoorbeeld bij het testen van nieuwe technologieën en strategieën (denk aan het Miele Ruimtestation van 2012 Architecten in het *Jaarboek 2003-2004*) of het zoeken naar nieuwe typologieën, maar ook in het teruggaan naar de traditionele rol van bouwmeester in dienst van de particuliere opdrachtgever. In de selectie van deze editie van het jaarboek zitten meer transformatieprojecten dan ooit. Ook dit zijn voorbeelden van niet-standaard opgaven waarbij de deskundigheid van de architect voorlopig onontbeerlijk is.

Ook schuilen er nog steeds kansen in technologische innovatie. De mogelijkheden van de computer zijn bijvoorbeeld nog lang niet ten volle benut, niet als ontwerp gereedschap (zoals bij bijvoorbeeld Nox of UN Studio), noch als werktuig om architectuur te animeren en nieuwe vormen van interactie tussen gebouw en gebruiker en tussen binnen- en buitenklimaat te genereren (het gebouw als daadwerkelijke interface), zoals bijvoorbeeld Kas Oosterhuis probeert. Hier kunnen cross-overs naar de nieuwe

mediakunstenaars en IT-ontwikkelaars veel opleveren. Daarnaast wachten de eerder aangesneden maatschappelijke thema's milieu en openbare ruimte op nieuwe werkwijzen.

Misschien kun je stellen dat juist de architect die deze thema's oppakt en zich maatschappelijk bewust opstelt niet zo maar kan worden weggedrukt door de markt. Het probleem is alleen dat de traditionele steun voor dergelijke architecten – uit de politiek, uit bewonersorganisaties en vanuit maatschappelijke instellingen en corporaties – is weggefallen. Het onderwijs bereidt tegenwoordig onvoldoende voor op de veranderlijke maatschappelijke en economische omstandigheden waarin de architect moet opereren. De achterban van de architect bestaat nu vooral uit de culturele elite (en de middengroepen waarin we een toegenomen belangstelling voor design en architectuur kunnen waarnemen). Dat is een wankel basis. Niets zo veranderlijk en onbetrouwbaar als de smaak. Zonder maatschappelijke bedding gaat het niet. Achtergelaten door haar traditionele partners zal de Nederlandse architectuur op zoek moeten naar nieuwe bondgenoten.

Anne Hoogewoning
Roemer van Toorn
Piet Vollaard
Arthur Wortmann